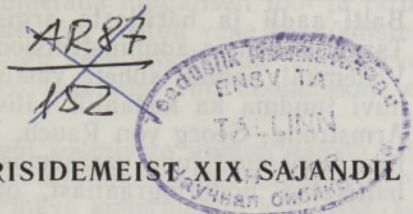

1987, 36, 2

Ea JANSEN

EESTI JA VENE RAHVA KULTUURISIDEMEIST XIX SAJANDIL

(Märkmeid ja piirjooni)

Vaimse vara vahetus rahvaste vahel on üks kultuuri arenguseadusi, tema progressi tõukejõude. Iga etnose kultuur kätkeb etniliselt spetsiifilisi ja internatsionaalseid elemente. Mida arenenum on ühiskond, mida kõrgema formatsiooniga on tegu, seda avaram on kultuuri kui ühiskonda teemindava ideevara maht ja seda intensiivsem ka selle vahetus.

Eesti sotsiaal-majanduslikku ja kultuurilist arengut soodustas XVIII sajandi algul teoks saanud Venemaaga ühendamise tulemusel kindlustatud kestev rahu-aeg ning tihenevad turusidemed teiste Tsaari-Venemaa aladega. Uurijad on nentunud, et osa Venemaaga liitumise ajaloolisi tulemusi tuli ilmsiks varakult, osa aga alles pikemas ajaloolises perspektiivis.¹ Kultuurisuhtlus Venemaa teiste osadega elavnes märgatavalt XVIII sajandi lõpu poole, kui juba selgesti ilmnesid feodaalkorra lagunemise märgid. Mida kaugemale jõudis kapitalismi areng ja kapitalismiaja rahvaste kujunemine, seda selgemini ilmnes ka siinmail rahvusliku elu internatsionaliseerumine, mida V. I. Lenin on nimetanud küpsele kapitalismile iseloomulikuks jooneks.²

Kultuurisuhtlust—vahetust on õieti kaht laadi. Võib eristada inimeste argielust endast väljakasvanud «igapäevast», teadvustamata kultuurisuhtlust, mis on seotud töö ja teenistuse otsimisega teise rahva seas, sega-abeludega, sõjaväeteenistusega ja muu argise läbikäimisega. Näib olevat seaduspärane, et selline suhtlus areneb (klassiühiskonnas) põhimiselt samas positsioonis olevate klasside (sotsiaalsete ja professionaalsete gruppide, kihtide) vahel: aadel suhtles aadliga, talurahvas talurahvaga jne. Teist laadi oli (ja on) teadlikult kultuuriorientatsioonist juhitud kultuurivahetus, mida kannab põhiliselt haritlaskond ja mis hõlmab kõigepealt professionaalkultuuri (kunsti, teadust).

Mõlemas suhtes oli XIX sajand Eestis murranguline, tuues kaasa uued tingimused intensiivseks kultuurisuhtluseks.

Rahva nn. argisuhtluse kohta pakuvad hinnatavat materjali mitmed Nõukogude Eesti etnograafide ja ajaloolaste uurimused, nii Aliise Moora, Jelisaveta Richteri, Ants Viirese, Jüri Linnuse, Viktor Maamäe, Artur Vassari, Raimo Pullati jt. tööd. Lähemalt neist tekstis. Olulise ja kaugeltki veel mitte piisaval määral kasutatud allikmaterjalina tõstkem esile ilukirjandust, eriti aga eesti- ja saksakeelset ajakirjandust, mis ju ise oli kultuurisidemete kandja, võimalik arendaja ning selle suhtes ilmnevate orientatsioonide oluline väljendaja. Mõlemas allikas peituvad võimalusi on kasutanud Sergei Issakov haritlaskonna teadlikule huvile tugineva kultuuri-, eeskätt kirjandussuhete viljaka uurijana. Märkigem tema doktoritööd «Vene kirjandus eesti keeles» ja paljusid käsitlusi Vene kultuuri-elu peegeldumisest Baltimaade saksakeelses ajakirjanduses. Ajakirjanduslikke kontakte ning eesti XIX sajandi teise poole rahvusliku liikumise demokraatlike tegelaste orienteerumist vene kultuurile on mõnevõrra jäl-

¹ Vrd. Vassar, A. Saateks. — Rmt.: Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Tallinn, 1960, 11.

² Lenin, V. I. Kriitilisi märkmeid rahvusküsimuse kohta. Teosed, 20. kd. Tallinn, 1953, 11.

ginud ka allakirjutanu. Rohket materjali ja ka selle kontseptsioonilist mõtestamist Tartu ülikooli kohast Venemaa kultuurielus leiame kolme-kõitelise «Tartu ülikooli ajaloo» teises köites (koostaja K. Siilivask). Balti aadli ja haritlaste argisuhete, eelkõige nende karjääride vastu Tsaari-Venemaa administratsioonis ja sõjaväes ning akulturatsiooni vastu Venemaal, samuti suhete vastu professionaalkultuuri vallas on hakanud huvi tundma ka kodanlik välishistoriograafia (Erik Amburger, John A. Armstrong, Georg von Rauch, Wilhelm Lenz jt.). Tegelikult pärineb selline huvisuund juba varasemast, vähemasti kahe maailmasõja vahelisest baltisaksa historiograafiast, olles seotud Reinhard Wittrami ja teiste nimedega.

Järgnevate ridade ülesandeks ei ole eesti—vene kultuurisidemete ammendav vaatlus (see ei mahukski ühte lühiartiklisse), vaid pigem küsimuse seadmine, missuguses plaanis vaimse vara vahetust üldse jälgida, ning kultuurisuhtluse mõningate piirjoonte tõmbamine huvitaval ja murrangulisel formatsioonide vahetumise ajal.

I

Sajandite vältel feodaalse talurahvana eksisteerinud eestlaste kultuurielu osutab ometi dünaamilisusele, mille allikaks oli suurelt osalt vaibumatu suhtlemine naaberrahvastega. Feodaalne suletus on suhteline mõiste. Ümberasumine, kauplemine, talupoegade pagemine, sõjaväeteenistus, teenrite reisirid koos härrastega, käsitöölised ränded, moosekantide liikumine ja muud seda laadi kommunikatsiooniviisid olid eri rahvaste argikultuurielementide vahendajaks, ehkki domineerima jäi loomulikult kohalike linnade ja saksaliku mõisa mõju. Arvestagem erinevate kultuuritraditsioonide kandjatena ka etnilisi vähemusi meie esivanemate territooriumil, nii näiteks paikset vene, õieti eesti-vene segaelanikkonda Peipsi-äärsetel aladel. Siinne vene asustus pärineb uurijate arvates juba XVII sajandist; statistilised (hingeloenduste) andmed näitavad aga vene elanikkonna tunduvalt kasvu just meid huvitaval ajal, s. t. XIX sajandi esimesel poolel: kui 1782. aastal oli venelasi siin vaid 811, siis 1846. aastal juba 4600.³ See grupp oli kaluritena, aedviljakasvatajatena ja sageli ulgtöödel rändavate käsitöölisena pidevais suhetes eesti elanikkonnaga mitte ainult Peipsi rannaladel, vaid ka kaugemal sisemaal. Kultuurikontaktide aluseks oli nagu ikka «ühe või teise etnilise rühma poolt põlvest põlve omandatud isesugused oskused ja kogemused elatuse soetamiseks».⁴ Vene etnilise grupi olemasolu oli kultuurimõjutuste seisukohalt niisama tähtis kui pideva rootsi asustuse püsimine läänerannikul ja mõnedel saartel.

Eestlaste hulgas liiguvad vene käsitöölised, peamiselt ehituspusepad, müürsepad, tellisepõletajad ja mõned muud, kelle puhul on näiteid Jüri Linnuse täpses uurimuses XVIII sajandi algusaegade kohta, tulid siia aga ka kaugematest kubermangudest, tõid kaasa vastavaid traditsioone ja jäid mõnikord eesti külla paikset elama.⁵ Tallinnas olid XIX sajandi esimesel poolel populaarsed «ogorodnikud» või «aiavenelased» («Gartenrussen») — «kenad sõbralikud mehed, kes talvel elasid oma perekondade juures Jaroslavi kubermangus, soematel kuudel aga rentisid Tallinnas maad ja tegelesid köögiviljakasvatamise ja kauplemisega». Nende kraam olevat olnud hea ja hinnad tagasihoidlikud.⁶ Vastupidi aednikele tegutsesid meie kirjandusest hästituntud rändkaupmehed — harjuskid (enamasti Pihkva kubermangust, Volga aladelt või veelgi kaugemalt tulnud venelased) tal-

³ Рухтер Е. Русское население Западного Причудья. Таллин, 1976, 21.

⁴ Moora, A. Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn, 1964, 280.

⁵ Vrd. Linnus, J. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Tallinn, 1975, 67, 92—93, 96—98 jt.

⁶ Pezold, L. von. Schattenrisse aus Revels Vergangenheit. Reval, 1901, 3.

vekuudel, pakkudes eesti talupoegadele nõelu, niiti, riidevärvi, sõrmuseid, siidpaelu, klaaspärleid, peaharju, ravimeid jne.⁷

Eesti rahvakultuuri uurijad teavad nimetada hulgaliselt töö- ja tarbeesemete tüüpe ja nende käsitsemise oskusi, üle võetud vene käsitöölislalt, kalurilt või muudes kokkupuudetes⁸: olgu need siis teatud laadi kirved või kalapüügiriistad, riietuse iseärasused idaaladel vm. Loomulikult oli vahetus ikka vastastikune.

Samavõrd kui venelaste, rootslaste või soomlaste immigratsioon siia, oli feodalismiajale iseloomulik ka eestlaste asumine naabermaadele, Venemaal eeskätt Peterburi kubermangu ja Pihkva kubermangu kaguossa, kus tegeldi peamiselt põllumajandusega.⁹ Feodalismi kriisi ajal, XIX sajandi esimesel poolel, muutus aga migratsiooni iseloom ja ulatus oluliselt. Ikaldused ja näljahädad 1830. aastate lõpul — 40-ndate algul, talurahva terav maapuudus ja ränk mõisaorjus olid koos tsaarivalitsuse asustuspoliitikaga peamised põhjused, mis sundisid ka eesti talupoega siduma oma lootused «sooja maaga» mujal Venemaal. 1840. aastail alanud massiline väljarändamisliikumine kestis lainetena XX sajandisse välja, nii et 1920. aastaks võis Venemaal elavate eestlaste arv küündida 180 000—185 000 inimeseni.¹⁰

Ümberasumine tõi kaasa mitmesuguseid võimalusi vastastikuseks kultuurielementide vahetuseks. Teiste rahvaste sekka asumine äratas huvi võõraste paikade elu vastu mitte üksnes neis, kes läksid, vaid ka neis, kes jäid; tihti püsisid kontaktid kodupaikadega ja oli ju ka tagasipöördujaid. Aastakümneid ja -kümneid kestva ümberasumise kultuurimõjud ei ole aga taandatavad olmekultuurielementide ülevõtmisele ega ka vaid inimeste silmaringi avardamisele. A. Vassar on oma käsitluses Eesti varasemast ümberasumisliikumisest osutanud selle sügavat mõju inimeste meeoleudele, psüühikale, kogu mõtlemisviisile. Silmaringi avardumise kõrval oli üks tulemusi see, et hakati tõsisemalt mõtlema oma etnilise identuse üle: sajandi keskpaiku avalikkusse astuvate eesti kirjameeste teostesse ilmus isamaatemaatika. Nii järeldabki A. Vassar, et ümberasumisliikumine soodustas «eesti rahvustunde vallandumist ja sõnakssaamist 1860. aastate algul».¹¹ Selleski protsessis kajastub mitmeplaaneline vastastikune seos internatsionaalse ja etnilise vahel rahvuste ja nende kultuuride kujunemisel.

Ka eesti talurahva teist klassivõitluse vormi 1840. aastaist — massilist siirdumist õigeusku — võiks pidada lähenemiseks vene kultuurile, milles ju kirik valitseva ideoloogia ühe olulise kantsina, samas miljoneid siduva massilise usuorganisatsioonina etendas veel olulist osa. Kreekakatoliku kirik kandis endas mitmeid Bütsantsi ulatuvaid kultuuritraditsioone. Siiski polnud šokk, mille massiline õigeusku siirdumine baltisaksa ülemkihtides esile kutsus, ning nende hirm luteri kiriku ja kogu saksaliku kultuuri positsioonide pärast Baltikumis üldsegi võrdväärne selle liikumise tegelike kultuuriliste tagajärgedega. Juba omal ajal tõestas Hans Kruus, et usuvahetuse juured ja ajendid olid puhtalt majanduslikud, see tähendab, talupoegi juhtis lootus «keisri usku» astudes maaomanikuks saada. Liikumisel olid H. Kruusi järgi olulised sotsiaalsed konsekventsid, kultuurilistest konstateerib ta vaid seda, et õigeusu kirik kujundas nüüd nagu vastukaalu kohalikule luteri kirikule, aidates kaasa selle mõju vähe-

⁷ Vrd.: Abriss der estnischen Volkskunde. Koost. H. Moora ja A. Viires. Tallinn, 1964, 135—136.

⁸ Viires, A. Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn, 1960, 29—30, 35; Abriss der estnischen Volkskunde, 94, 201—202.

⁹ Moora, A. Peipsimaa etnilisest ajaloost, 280.

¹⁰ Vt. lühülevaadet Oktoobri-eelest väljarändamisliikumisest: *Maamägi, V.* Uut elu ehitamas. Tallinn, 1980, 8—34.

¹¹ Vassar, A. Uut maad otsimas. Tallinn, 1975, 208.

nemisele.¹² Osalt on see vahest õige, teiselt poolt aga näib, et eesti talurahvale oli ennegi tugevasti omane usuline indiferentsus, millega seletub ka teise usku ülemineku kergus. Kreekakatoliku kiriku mõju osutus kõige tugevamaks Saaremaal. Siit, ka Pärnumaalt ja Läänemaalt (õigeusku siirdumise laine tõusis seal alles 1880. aastate algul samadel motiividel) pärineb liikumise mälestusena palju venepäraseid eesnimisid, kohati ka perekonnanimesid. Oigeusu ikonograafia ja arhitektuuritraditsioonid tõid uusi aktsente maa ja linna välisilmesse ning interjööridesse.

Eestikeelse kirjavara ja lugemisoskuse arenedes hakkas talurahva hulgas levima ka trükisõnaline teave Venemaa, selle eri paikade ja rahvaste kohta. Esimeste seas, kes poolehoidu ja sümpaatiaga vestsid Vene maast, riigist ja rahvast, oli Otto Wilhelm Masing 1820. aastate algul oma «Maarahwa Näddala-Lehe» veergudel.¹³ Tuntud on koolimees Jaan Sommer (kirjanikuna Suve Jaan), kelle eestikeelses loomingus kajastusid õpetajatöös omandatud teadmised vene kultuurist ja ajaloost.

Trükisõna kasvav tootmine ja levik oli üks külg kommunikatsiooni kiirest arengust, mis iseloomustas kapitalismi sünniaega. Uued ja paremad teed, aurulaevad ja lõpuks aururongid, post ja telegraaf ning kaubanduse laienemine avasid kõigile elanikkonna kihtidele uusi võimalusi kultuuri-kontaktideks teiste rahvastega.

II

Võib põhjendatult küsida, kuivõrd tõkestas kultuurisuhtlust muude Venemaa osadega, olgu argist või haritlaslikult teadvustatud, Baltimaade poliitiline isoleeritus, mida baltisaksa aadel kaitses kiivalt ja energiliselt ja vähemasti kuni XIX sajandi lõpuni ka edukalt. Oma privileegide hulka loeti teatavasti saksa keele kasutamine asjaajamises ning infovahenduses ja luteri usk, mis Baltikumi saksa kultuuri ühe põhikomponendina pidi kaitsma aadli ja bürgerluse võimupositsioone. Baltisaksa aadlile, kodanlusele ja vahest veelgi enam möödunud sajandil arvuliselt kiiresti kasvavale haritlaskonnale (XVIII sajandil enamasti pärit Saksamaalt, pärast Tartu ülikooli rajamist kohalik) oli loomuline «intiimne seos» pärisaksa kultuuriga ja vastavalt deklareeritud orientatsioon. 1840. aastaist peale oli märgatav ka natsionalistlike meeleolude kasv, mis oli omamoodi reaktsioon Nikolai I valitsuse tsentraliseerimisele suunduvale, õigeusu ja vene tõusva natsionalismi lipu all aetavale poliitikale. Tolle aja Euroopas ja ka Venemaal moodne, kapitalismiaja rahvuste arengut peegeldav natsionalism seoti baltisakslaste poolt üpris vanu, keskajast pärinevaid privileege ja institutsioone õigustava ideoloogiaga. Teada on seegi, et baltisaksa kodanlus oli nõrk (kõige iseseisvam ehk Riias, ajuti esines opositsiooni aadli vastu ka Tallinnas), ka literaadiseisusena tuntud haritlaskond oli aadliga mitmes mõttes seotud ning solidaarne — rüütelkond oli tunnustatud maa seadusliku poliitilise esinduse ja muidugi autoriteedina.

Nii oli see kõik laias laastus rääkides. Ometi ei olnud ei baltisakslaste argine kultuurisuhtlus Venemaaga ega teadlik kultuuriorientatsioon nii ühemõtteline, kui eelnenust võiks järeldada. Seda on tunnistanud ka baltisaksa ajaloolased ise (või nende järglastest autorid, näiteks Reinhard Wittram, Georg von Rauch, Wilhelm Lenz). Igatahes võib vähemasti XIX sajandi esimesel poolel täheldada nii intensiivset argisuhtlust kui ka haritlaste laialdast ja sõbralikku huvi Venemaa, rahva ja kujuneva professionaalkultuuri vastu. Kõik see oli iseloomulik ajastule, millal rahvuskultuurid Euroopas — seejuures ka vene rahvuskultuur — tugevnesid samaaegselt kommunikatsiooni ja infovahendite laienemisega, kogu

¹² *Kruus, H.* Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu, 1930, 409.

¹³ *Vrd. Peegel, J.* Eesti ajakirjanduse algus. Tallinn, 1966, 46.

majandus- ja sotsiaalelus kasvava vajadusega teabe järele teiste paikade ja rahvaste kohta.

Tuntud tõsiasi argisuhtluse vallast on Läänemere provintside aadlike ja ka kodanikuseisusest inimeste, eelkõige literaatide agar teenistus Tsaari-Venemaa bürokraatlikus aparaadis. Baltisakslaste osakaalu armee- ja tsiviilteenistuses ja ka akulturatsiooniastet¹⁴ pole aga veel täpselt kindlaks tehtud. XIX sajandi esimesel poolel kasvas baltlastest ametnike arv igatahes pidevalt, ületades mitmekordselt siinsete kõrgklasside tagasihoidliku proportsiooni Venemaa aadli ja kodanluse üldarvus.¹⁵ Keiserliku Vene Ajalooseltsi arhiivist leitud ametlikel andmeil oli näiteks üksnes 1850. aastal kindrali aukraadiga baltisakslasi 230.¹⁶ Ka möödunud sajandi teisel poolel, kui baltisakslaste separatism ja avalikult deklareeritud nationalism kutsusid valitsusringkondades esile umbusku, leiame Venemaa kõrgeimate aukandjate seas ikkagi küllalt palju baltisaksa nimesid¹⁷ ja karjäär avarate võimaluste maal ei kaotanud sugugi oma võlu. Vastupidi: kapitalismi arenguga laienes haritud inimeste rakendussfäär, professione tuli juurde. Reinhard Wittram on kirjutanud baltisakslaste biidermeierlikust, perekondlikust, mugavast elulaadist, aga ka nende aktiivsest tungist «Venemaa avaratele tegevusväljadele». Ahvatlevaks olevat selle teinud võimalus teenida kergesti raha ja saavutada kõrge positsioon, keskklasside esindajaile kindel lootus jõuda aadliseisuse ning «aristokraatliku eluviisini». Veedelnud olevat ka venelaste sallivus kõige võõramaise suhtes. Võimalikud elukutsed olid: ohvitser, ametnik lugematutes administratiivasutustes, arst, veterinaararst, apteeker (**kõik** apteekrid Venemaal olevat olnud sakslased), gümnaasiumiõpetaja, ülikooliprofessor.¹⁸ Teenistusega Venemaal kaasnesid segaabiellud, tutvumine vene vaimukultuuriga ning vene kõrgkihtide elulaadi omaksvõtmine. Seejuures ei olnud baltisakslastel, kes kodumail fanaatiliselt kaitsesid luteri kirikut kui oma privileegi ja väidetavalt ka Lääne-Euroopa kultuuri üht alussammast, erilisi kõhklusid õigeusu vastuvõtmisel, kui see oli karjääriks vajalik.¹⁹

On põhjendatult märgitud, et baltisakslaste sulamist vene kultuuri maailma võiks uurida nende elulugude põhjal, mida on üsna palju ka trüki avaldatud. Tõepoolest, kas või 1970. aastal ilmunud baltisakslaste biograafilises leksikonis leiduvadapid elulooandmed osutavad sellele, et tuntud balti aadlisuguvõsades (Bergid, Budbergid, Benckendorffid, Korffid, Rosenid, Lievenid, Pahlenid, Osten-Sackenid, Stackelbergid, Uexkülldid jpt.) oli kindlaks traditsiooniks kujunenud teenistus Venemaal. Kohanemine uues miljöös viis paljude puhul täieliku assimilatsioonini (Korffid, Rosenid, Pahlenid jt.). Vene kultuurisse sulamise lähem uurimine nõuab pikemate elulookäsitluste ja memuaaride hulgalist läbitöötamist, ent põguski pilguheit mõningaile neist ei luba baltisaksa kultuurimiljööd kujutleda suletuna²⁰ ja on vastuolus publitsistide poolt (muidugi sajandi teisel poolel) deklareeritud saksa separatismiga. Tartu ülikooli

¹⁴ *Armstrong, J. A.* Acculturation to the Russian bureaucratic elite. The case of the Baltic Germans. — *Journal of Baltic Studies*. Volume XV, Number 2/3. Summer-Fall, 1984, 119—129.

¹⁵ Vt. *Halzel, M. H.* The Baltic Germans. — In: *Russification in the Baltic Provinces and Finland. 1855—1914*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey, 1981, 151.

¹⁶ *Riasanovsky, N. V.* Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825—1855. University of California Press. Berkeley — Los Angeles — London, 1959, 232.

¹⁷ *Amburger, E.* Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. Leiden, 1966, 87—94, 125—132, 136, 145—146, 171, 195—198, 208—209, 355—356.

¹⁸ *Wittram, R.* Drei Generationen: Deutschland-Livland-Russland. 1830—1914. Göttingen, 1949, 247, 255.

¹⁹ Vrd. *Amburger, E.* Geschichte der Behördenorganisation, 517—518.

²⁰ Vt. näit. mõnede Wittram-Hollmanni literaadiseisusse kuulunud perekonna esindajate (Wold, Hollmann, astronoom Th. Wittram) elulugusid teosest: *Wittram, R.* Drei Generationen, 258—280.

bibliotekaar Emil Anders jutustab XIX sajandi algusest, et tema isa austas kõike venelikku ja laskis pojalt vene keelt õppida.²¹ Parun Eduard Ungern-Sternberg mäletab veidi hilisemast ajast, et Eestimaa aadlil polevat olnud mingit opositsiooni Venemaa suhtes. Teenistusest tagasipöörduvad ohvitserid toonud kaasa vene kombeid, lastele pandi vene nimesid, vestluses kasutati venekeelseid väljendeid jne.²² Kui Krimmi sõja ajal tulid Eestimaale uued tsariarmee väeosad, olevat ohvitserid baltisaksa daamidele olnud veetlevateks kavalerideks ja puhkusel viibivatele Tartu tudengitele headeks sõpradeks. Sõdurid aga olevat olnud «vähenõudlikud ja teenistusvalmid».²³ Argikontakte soodustas ka Tallinna, hiljem Haapsalu ja Narva-Jõesuu veetlus vene kõrgkihtide kuurordina. Nii näeme ikka ja jälle argisuhtlust vastaval klassitasandil, mis oli elavneva kultuurivahetuse üks ilminguid. Seda ei suutnud lämmatada valitsevate klasside ideelis-poliitilised konfliktid.

III

Baltisaksa haritlaste teadlikult arendatud kultuuriorientatsioonist lähtuv suhtlus vene kultuuriga oli õitsengul, nagu märgitud, XIX sajandi esimesel poolel. On iseloomulik, et vaimse vara vahendamisel kuulus pearoll taasrajatud Tartu ülikoolile²⁴ ja enamasti Saksamaalt pärinevale Tartu haritlaskonnale kui loomulikule ühenduslülile eri maade vahel. Küllaltki olulisteks kultuurikontaktide keskusteks kujunesid aga ka Riia ja Tallinn. Teiselt poolt huvitusid mitmedki Venemaa kaugematest paikadest pärit teaduseharrastajad ja literaadid hea kuulsusega Tartu ülikoolist; ka peatuti siin läbisõidul Saksamaale või mujale Euroopasse. Rikkalik andmestik (eelkõige S. Issakovi esitatu²⁵) kinnitab väidet, et Tartust sai peatselt ülikooli asutamise järel vene keele ja kirjanduse levikeskus; teda on nimetatud isegi üheks vene kultuuri keskuseks (aastail 1810—1830).²⁶ Tartu toleaeagne elu oli seotud selliste nimedega nagu A. Kaissarov, N. Jazõkov, V. Zukovski jt., kes tihedasti suhtlesid mitmete kohalike professorite ja teiste haritlastega. Tuntud on A. Vojeikova salong, külalisteks vürst P. Vjazemski, A. Bestužev-Marlinski, K. Bastjuškov, L. Villamov jne. Valgustuslik-humanistlikest ja pärisorjusevastastest ideedest rikastatud õhkkonnas kujunes XIX sajandi alguse Baltimail soodne pinnas ka dekabristide mõjule, seda kõigepealt Tartu vene intelligentsi (Kaissarov!) ja venelastest üliõpilaste seas, kuid kaasa läks ka baltlasi. Ilukirjanduse (Jaan Krossi) kaudu on nüüd eriti populaarseks saanud «keisri hullu» — Timoteus Eberhard Bocki kuju, kelle taotlused oli lähedased dekabristide omadele. Patriotismi tõus vene intelligentsi seas (ka baltisakslastest ohvitseride hulgas, kellest hulk tuli Tartu ülikoolist) Napoleoni-vastases võitluses oli üheks eelduseks ka vabadusmõtete lõkkelelõõmisele: kodumaa-tunne kutsus samas tema elu paremale korraldamisele. Pärisorjusevastastest meeoludest ja vene intelligentsi huvist Baltimaade talurahva vabastamise vastu pärisorjusest 1816. ja 1819. aasta reformidega, samuti mit-

²¹ Erinnerungen des Bibliothekars Emil Anders (1810—1840) nebst einer Biographie und Charakteristik des Verfassers, herausgegeben von L. v. Schroeder. — Baltische Monatschrift, 1892, 89—105.

²² Ungern-Sternberg, E. Baron. Erinnerungen eines alten Estländers. Berlin, 1902, 215.

²³ Pezold, L. von. Schattenrisse aus Revels Vergangenheit, 82.

²⁴ Vrd. Tartu ülikooli ajalugu II. 1798—1918. Koost. K. Siilivask. Tallinn, 1982.

²⁵ Тоомата siinkohal S. Issakovi «TRÜ Toimetistes» (sarjas «Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение») ning eriteostena ilmunud rohkete tööde bibliograafiat (nende seas ka doktoridissertatsiooni «Русская литература в Эстонии в XIX веке»), märkigem, et eelkõige nende põhjal on vastavast teemast kirjutanud ülevaate ka Lääne-Saksa ajaloolane Georg von Rauch (*Rauch, G. von*. Baltische Beiträge zur Vermittlung russischer Literatur in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. — Zeitschrift für Ostforschung, 1973, H. 4, S. 601 jj.).

²⁶ Sumakov, J. Tartu tiivustusel. Tallinn, 1985, 7.

mete dekabristide isiklikest sidemetest eestlaste maaga johtus ka — nagu S. Issakov seda on märkinud — «Liivimaa-teema» ja eesti talurahva elu kajastus mitmete vene kirjanike loomingus (Küchelbecker, Bestužev-Marlinski jt.).²⁷

XIX sajandi algupoolele oli iseloomulik infovajaduse ja infovoolu pidev laienemine, tunnistuseks uute ajakirjade ja ajalehtede asutamine. Koos arvamusega, et nad on kutsutud ja seatud vahendama Venemaale Lääne-Euroopa kultuuri, kinnitus Baltimaade ärksamates haritlastes ka see veendumus, mis kajas juba Tartu ülikooli esimese üldajaloo, statistika ja geograafia professori G. F. Pöschmanni avaloengus 1802. aastal: siiani vene geeniuseloomingulisi saavutusi Lääne-Euroopas kas ei tuntud või ei osutatud neile väärilist tähelepanu, sest «puudus ühendustee, mille kaudu nad jõudnuksid kiiresti läände ja võinuksid seal levida...»²⁸ Niisuguseks ühendusteeks pidas Pöschmann Tartu ülikooli. Vahendajaiks püüdsid olla ka vene kultuuri tutvustavad ajakirjad, mida kas või ainult aastail 1802—1825 ilmus Tartus, Riias, Tallinnas ja Miitavis tervelt 25. Tähtsamatest (need on ka S. Issakovi poolt käsitlemist leidnud) tuleks nimetada K. G. Sonntagi toimetusel ilmunud väljaandeid «Inländische Blätter» ja «Ostsee-Provinzen-Blatt», G. Merkeli ajakirja «Der Zuschauer» ja lehte «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland» (vastavaid materjale sisaldas eelkõige selle kirjanduslik lisa), Tallinnas ilmunud ajakirja «Esthona», Tartu väljaannet «Refraktor» jt.²⁹

Mitmed nende ajakirjadega seotud tegelased olid vägagi aktiivsed vene kultuuri vahendajad või lülitusid täiesti vene kultuurimaailma. Viimaste hulgas oli näiteks parun Georg Rosen, dekabrist Andreas Roseni vennapoeg, vahepeal ajakirja «Søn Otetšestva» kaastoimetaja, tegelikult vene kirjanik. Roman von Budberg oli «Refraktori» kaastööline ja Lermontovi tõlkija; Boris von Uexküll oli kontaktis Hegeliga ja olevat suurt filosoofi veennud «Venemaa intensiivse loomuse tohututes arenguvõimlustes».³⁰

Ent juba enne «Refraktorit» ilmus Tartus väljaanne, mis samuti väärilähemat vaatlust. See oli rühma Tartu professorite poolt aastail 1833—1836 väljaantud sisukas teaduslik ajakiri «Dorpater Jahrbücher für Literatur, Statistik und Kunst, besonders Russlands». Ilmekad ja väga ajastu-iseloomulikud on argumendid, millega ürituse eestvedaja, ülikooli geograafia ja statistika professor Karl Ludwig Blum³¹ põhjendab sissejuhatavas artiklis ajakirja vajadust. Muutuv aeg nõuab, kirjutab ta, teadmiste, vaadete ja mõtete kiirendatud vahetust lähedaste ja kaugete inimeste vahel. Seda võimaldab edukalt nüüdne kiirpost ja heaks vahendiks on siinjuures ajakirjandus, arvas ta. Edasi põhjendas Blum vajadust tundma õppida elu Venemaal — hiiglariigis, mis paistab silma kliimaatilise ja geograafilise mitmekesisuse, taime- ja loomariigi rikkuste ja ka paljude erineval arengutasemel olevate rahvaste poolest. Vaimustatult kirjutab Blum huvitavast maast, kus elavad koos eri rassid ja kus võib jälgida

²⁷ Vt. lähemalt Issakov, S. Vene kirjanikud ja Eestimaa. — Rmt.: Postitöllaga läbi Eestimaa. Tallinn, 1971, 8 jj.

²⁸ Исаков С. Т. Материалы по русской литературе и культуре на страницах немецкой прибалтийской печати начала XIX века (обзор). — Уч. зап. Тартуск. ун-та, вып. 184. Труды по русской и славянской филологии IX. Литературоведение. 1966, 145.

²⁹ Исаков С. Т. Русская культура и литература на страницах немецких прибалтийских периодических изданий 1810—1830-х гг. — Уч. зап. Тартуск. ун-та, вып. 306. Труды по русской и славянской филологии XXI. Литературоведение. 1973, 392.

³⁰ Rauch, G. von. Boris v. Uexküll und Hegels Rußlandbild. — Baltische Hefte. Hannover, 1957, 26—36.

³¹ K. L. Blum oli sündinud 1796 Hanaus, õppinud Berliinis ja Heidelbergis, oli 1821—1851 Tartus professor, suri 1869 Heidelbergis. Tema poolt toimetatud ajakirja vahendajarollile ja Pöschmanni kava elluvijale on osutatud: Исаков С. Воспитанники Тартуского университета — переводчики и популяризаторы русской литературы на западе.

— Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1979, 177—185.

inimeste erinevaid tegevusalasid üksiku laaneküti primitiivsest elatumisviisist töönduse, kunstide ja teaduste öitsenguni suurtes linnades.³²

Blumi ja tema kaaslaste ajakirjas tutvustati Venemaa elu väga mitmeid aspekte. Leiame teadusreiside aruandeid-ülevaateid või Venemaal ilmunud vastavasisuliste raamatute refereeringuid ja retsensioone. Olgu näiteks toodud Phtussovi kiri ekspeditsioonist «Novaja Zemljale»³³, A. Lewschini kirjeldus Kirgiisi-Kasahhi «hordist ja steppidest»³⁴, kirjad geoloog Dubois' reisilt Kaukaasiasse³⁵, Ferdinand von Wrangeli abikaasa paruness Wrangeli kirjad kodustele Siberist³⁶ jm. Esitati andmeid (tihti statistilisi) Venemaa kliima, geograafia, rahvastiku, majanduselu, õigus-suhete, kaubanduse, ajaloo ja muu, eriti palju aga hariduselu kohta, peamiselt rahvahariduse ministeeriumi aruannete ja sama ministeeriumi aastaraamatu põhjal (see oli õieti üldkultuuriline ajakiri). Arutleti ilukirjandusteoseid. Näiteks leiame retsensiooni Puškini «Boriss Godunovi» kohta vene kirjanikuna tuntud baltlase parun Georg Roseni sulest³⁷, Bulgariini «Mazepa»-käsitluse³⁸, Gretši kahe romaani vaatluse³⁹ jm. Tähelepanu paelus mitte üksnes vene, vaid ka teiste suure impeeriumi rahvaste kultuurielu. Nii avaldati Irkutski kubermangu tsiviilkuberneri J. von Zeidleri aruanne sealsete eri rahvaste hariduselust⁴⁰, C. F. Dahli märkmed Orenburgi rahvastikust, eelkõige baškiiridest⁴¹ jm. Huvipakkuv on näiteks Armeenia katolikossi Joannese kiri 14. aprillist 1833 professor Closiusele, kes oli pärinud andmeid armeenia vana kirjanduse kohta. Kirja tõlkis Hatšatur Abovjan. Kibedusega kirjutas Joannes sellest, kuivõrd vähe on säilinud armeenia kirjavara. «Meie rahva kirjamehed, kirjasõna, raamatud, kloostrid, raamatukogud ja kogu au ja uhkus (Pracht und Herrlichkeit) on pidanud taluma kirjeldamatuid kannatusi rüüstamiste ja vangistamiste läbi kreeka, mongoli, tatari, pärsia, osmani ja gruusia kuningate poolt.»⁴² Sellised kirjutised olid kooskõlas Blumi programmiga sissejuhatavas artiklis, kus huvi ja austusega kõneldi Venemaa eri rahvastest. Üks kõige huvitavamaid teemasid, arvas Blum, on seejuures slaavlaste suure rahvastepere ajalugu.⁴³

On loomulik, et professorite ajakiri tõi rohkesti teavet Vene Teaduste Akadeemia ja ülikooli tegevusest. Põhiartiklite kõrval sisaldas ka ajakirja teabeite rubriik «Mitmesugust» («Miscellen») domineerivalt Venemaa kultuurielu puudutavat informatsiooni.

Blumi ja tema mõttekaaslaste ajakiri on esitatud näitena tihedast kultuuri-, sealhulgas teadussuhtlusest, mida baltisaksa kasvav partikularism ei suutnud halvata. Kuivõrd tugevasti kuulus Baltimaade teadus — eriti Tartu ülikooli öitse ajal XIX sajandi esimesel poolel — ülevenemaalise teaduse konteksti, sellest annavad rohke faktimaterjali najal piisava kujutluse «Tartu ülikooli ajaloo» teine köide, samuti K. Martinsoni, H. Tankleri jt. Vene Teaduste Akadeemia sidemeid puudutavad tööd. Hästi tuntud on Baltimailt pärinevate teadlaste Dellingshauseni, Krusensterni, Baeri, Middendorfi jt. osa Venemaa geograafia ja looduse uurimisel. Intensiivne teadussuhtlus on kahtlemata kõige markantsem näide sellest,

³² Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands. Erster Band. Riga und Dorpat, 1833. Vorwort, 1—22.

³³ Dorpater Jahrbücher, Zweiter Band. Riga und Dorpat, 1834, 62—70.

³⁴ Samas, 126—139.

³⁵ Dorpater Jahrbücher, Dritter Band. Dorpat und Riga, 1834, 359—370.

³⁶ Briefe aus Sibirien und den Russischen Niederlassungen in Amerika. — Dorpater Jahrbücher, Erster Band, 169 jm.

³⁷ Dorpater Jahrbücher, Erster Band, 43—59.

³⁸ Dorpater Jahrbücher, Dritter Band, 527—538.

³⁹ Samas, 425—442.

⁴⁰ Dorpater Jahrbücher, Erster Band, 266—281.

⁴¹ Dorpater Jahrbücher, Fünfter Band. Leipzig, 1836, 427—447.

⁴² Dorpater Jahrbücher, Erster Band, 90—92.

⁴³ Samas, 15.

kuivõrd avarad ja mitmekülgsed olid kultuurisidemed vene ja teiste Venemaa rahvaste kultuuriga juba kapitalistlike suhete kujunemisel.

Kultuurikontaktide ajaloolise tähenduse mõistmiseks meenutagem veel seda, missugust osa etendas eestlaste kirjakuultuuri sünnil mitmest rahvusest Peterburi akadeemikute Wiedemanni, Schiefneri, Sjögreni, Castrèni jt. koostöö esimeste eesti talurahva hulgast tõusnud haritlaste-valgustajatega, rahvusliku kirjanduse, keeleteaduse ja folkloristika rajajatega. Eestlaste professionaalne rahvuskultuur sündiski eri rahvusest haritlaste-humanitaarlaste koostöös. Akadeemik M. A. Castrèni poolt saksa keelde tõlgitud «Kalevala» inspireeris Kreutzwaldi «Kalevipoja» loomisel, akadeemik A. J. Sjögreni mõjul läks Kreutzwald üle E. Ahrensi poolt soome kirjaviisi eeskujul loodud uuele ortograafiale. Võru suurmehe autoriteet uuenduse teokssaamisele. Vene Teaduste Akadeemia toetus mitmete eesti rahvuskultuurile tähtsate teoste trükkimisel, ka Demidovi preemia andmine «Kalevipojale» on hästi teada. Ilma selle toetuseta (eelkõige akadeemik F. A. Schiefneri poolt) poleks tulnud ka «Kalevipoja» rahvaväljaanne. Moodustus oluliste kultuurilooliste konsekventsidega suhete kolmnurk Tartu (Võru) — Peterburi — Soome (E. Lönnrot, Soomest pärit akadeemikud), mis väärib teaduskontaktide süsteemina omaette käsitlust. Rohket materjali selle kohta pakub kas või üksnes Kreutzwaldi kirjavahetus, eriti selle publikatsiooni teine ja kolmas, ka kuues köide.

Teadlik orientatsioon vene kultuurile tekkis eestlastest haritlaste seas aga alles siis, kui kapitalismi hoogsa arenguga ühiskondlik-kultuurilised olud XIX sajandi teisel poolel põhjalikult muutusid, kui kujunes seesmiselt diferentseeruv eesti kodanlik rahvus ja eestlastest, ka end eestlasteks tunnistavate haritlaste hulk kasvas niivõrd, et võib kõnelda eesti intelligentsi kui omaette sotsiaalse grupi tekkest kultuurivallas domineerivate baltisaksa haritlaste kõrvale.

IV

Uue ühiskonnasuhete süsteemi sünni ajal pääses Baltimaade saksa eliidi ambivalentses kultuuriorientatsioonis domineerima separatistlik, tugevnevale Saksamaale orienteeruv suund, õhutatud kasvavast hirmust oma positsioonide pärast Baltimaadel. Baltisaksa haritlaskond kujunes just sajandi keskpaiku, nende endi sõnul «valgustatud provintsialismi» ajajärgul⁴⁴, omaette tugevaks sotsiaalseks grupiks, kelle tõusnud eneseteadvuse koostisosaks oli saksa natsionalism. Natsionalistlik hoiak tuli selgesti ilmsiks baltisaksa ja vene publitsistide poleemikas 1860. aastatel, eriti drastilises sõnastuses ajalooprofessor Carl Schirreni poolt Juri Samarini brošüüri «Venemaa ääremaad» puhul kirjutatud «Liivimaa vastuses». Vabatahtlikult Venemaale allunud Liivi- ja Eestimaa rüütelkondadele ja linnamagistraatidele antud Peeter I sõnaga olevat siinsetele provintsidele igaveseks garanteeritud südametunnistusevabadus (tegelikult mõeldud luteri usu domineerivat positsiooni — E. J.), saksa valitsus ja keel ning saksa õigus. «Saksa rahvus ja tema järeltulijad nendes maades ja need maad Saksa rahvale ja tema järeltulijatele ... seda töötas tsaar igaveseks ajaks,» kirjutab Schirren.⁴⁵ Temasarnased saksa partikularismi äärmuslikud esindajad halvustasid nüüd avalikult kõike venelikku. Kui pärast agraarreforme hakati nägema eesti ja läti eliidi tekkimise paratamatust, oldi üsna kindlad, et see saksastub. Sel puhul peeti isegi mõeldavaks jagada nendega oma privileege.

Schirreni seisukohad olid muidugi äärmuslikud, kuid faktiliselt kaju-

⁴⁴ Lenz, W. Der baltische Literatenstand. Marburg/Lahn, 1953, 23—24.

⁴⁵ Schirren, C. Livländische Antwort. Leipzig, 1869, 194.

nesid 1869. aastal Saksamaale emigreerunud professori avaldused siiski (baltisaksa ajaloolaste enam-vähem ühise arvamuse järgi) balti aadli, kodanluse ja literaatide poliitiliseks kreedoks. Loomulikult teravdas separatistlikke meeleolusid agarus, millega vene valitsevate klasside huve kajastav ajakirjandus 1860. aastail omalt poolt ründas balti aadli privileege, taustaks Venemaa majanduslik areng, mis nõudis maa eri osade tihedat liitmist. Oli loomulik, et vene rahvuse tugevnemisega ägenes ka valitsevate klasside suurvene natsionalism, avaldades nii slavofiilsuses kui ka M. Katkovi suurriiklikus rahvusluses. Tsaarivalitsuse enda seisukoht jäi kõikuvaks, kuid opositsioon balti aadli vastu haaras ka osa kõrgemaist ametnikest. Mure tõttu oma positsiooni pärast, aga ka põlisrahvaste uute nõudluste tõttu muutuski keele- ja rahvusküsimus nüüd baltisakslaste jaoks «õudusttekitavaks».⁴⁶

Valitsevate klasside konflikt häiris mõneti kultuurisuhtlust, suutmata seda aga päriselt katkestada. Eelnevas oli juttu sellest, et kõrgematel kohtadel oli nüüdki hulk baltisakslasi, kapitalistlikus suhete arengus laienevad töövõimalused ja äriühingute kontaktid. Ja loomulikult jäi püsima põhiline klassisolidaarsus balti aadli ja vene valitsevate klasside vahel, aluseks rõhutatud rahvahulkade, ka Baltimaade põlisrahvaste vaoshoidmise püüe ja balti aadli vasallitunne tsaari suhtes. Kultuurile seesmiselt omane vahetusvajadus nõudis samuti oma osa, sest reformijärgsel Venemaal hoogsalt arenev professionaalkultuur tõmbas endale paratamatult tähelepanu.⁴⁷ Mis puutub tähtsaimasse kultuurivahetuskeskusesse — Tartu ülikooli, siis arenes see baltisaksa professorkonna partikularismi tugevnemisest hoolimata edasi vene teadusmaailma ühe institutsioonina. Arvestagem siinjuures sedagi, et näiteks aastail 1851—1875 tööleasanud õppejõududest pärines tervelt 35% Saksamaalt⁴⁸ ega olnud niivõrd seotud kohaliku saksuse ega selle eelarvamustega. Kontaktid vene teadusilmaga tihenesid järsult õppeasutuse üleviimisel vene keelele sajandi lõpul. «Tartu ülikooli ajaloo» autorid (eeskätt K. Martinson) kasutavad terminit «teadusregion» ja märgivad, et Baltimaade region, mille keskuseks kujunes Tartu, oli kogu XIX sajandi tihedasti seotud Peterburi teadusregioniga. Tsaarismi reaktsiooniline poliitika ei suutnud selle keskuse väljapaistvat teadusrolli halvata.⁴⁹

Eespool kõneldi ajakirjandusest kui infovoolu kandjast. XIX sajandi teise poole kultuurivahetusele oli iseloomulik ajakirjanduse osa tohtu tõus, mis tulenes suurte poliitiliste päevalehtede tekkest ning kasvavast arvust ja tähtsusest nii Baltimaail kui mujal Venemaal. Baltimaade saksa lehtedes kujunesid välja Venemaa päevasündmusi kajastava info rubriigid. See info võis olla vägagi ühekülgne, poleemiline, tugevasti «kallutatud», nagu näiteks sõnumid Peterburist baltisakslaste uues mõjukas ühiskondlik-kultuurilises ajakirjas «Baltische Monatschrift» Victor Hehni sulest — see mees unistas nüüd «ümberpööratud Patkulist».⁵⁰ Üldiselt aga oli uuele ajale iseloomulik, et saksa keelt lugeva rahvastikuni jõudis nüüd pidev informatsioon Venemaa sisepoliitilisest elust ja ka kultuurivallast. Samasugune sõnumiveergude traditsioon kujunes välja kiiresti rohkenevas eestikeelses ajakirjanduses. Tolle aja lehtedes tavalise ofit-

⁴⁶ Nii J. Eckardt; vrd. *Wittram, R. Liberalismus baltischer Literaten. Zur Entstehung der baltischen politischen Presse.* Riga, 1931, 81.

⁴⁷ Näiteks võiks olla poliitiline publitsist Julius Eckardt, kes Balti erikorra kaitsjana rõhutas aina Venemaa kultuurilist mahajäämust, teiselt poolt aga osutas vene kirjanduse edukale arengule Karamzinist peale. Eriti hindas ta Ivan Turgenevit, kes tema sõnul oli Lääne-Euroopas populaarsemgi kui Venemaal. Vrd. *Eckardt, J. Russische und Baltische Geschichtsbilder aus Geschichte und Literatur.* Leipzig, 1876, 248—327.

⁴⁸ Tartu ülikooli ajalugu II, 129.

⁴⁹ Tartu ülikooli ajalugu II. Kokkuvõte, 390. Siin leidub üldistav hinnang kogu teadusvahetusele XIX sajandil.

⁵⁰ Vt. selle kohta: *Wittram, R. Liberalismus baltischer Literaten*, 45—47.

siaalse ning õnnetusi ja kuritöid valgustava informatsiooni kõrval näeme sõnumikes peegeldumas sõbralikku huvi suure maa erinevate rahvaste ja nende elusündmuste vastu. Ajakirjanduskontaktid ja võrdlused on aga omaette suur uurijaid ootav teema.

Käsitletaval ajal — möödunud sajandi teisel poolel — sai teadlikust osasaamis- ja mõistmishuvist kantud orienteerumine vene kultuurile domineerivalt just eesti rahvuslikule intelligentsile omaseks suunitluseks. Siin etendas peaosa see haritlasgrupp, kelle avalik tegevus algas 1860. aastail Venemaa pealinnas Peterburis; kodumaised haritlased, koonduvad peamiselt Tartusse, mis oli ka baltisaksa «opositsiooni» peakeskuseks, olid paratamatult rohkem saksa kultuuri mõju all. Peterburis oli R. Pullati andmeil juba 1862. aastal umbes 5000 eestlast, 1897. aasta rahvaloenduse järgi aga juba üle 12 000.⁵¹ On loomulik, et see suurlinn, Eestile väga lähedal, tundus pakkuvat rohkeid võimalusi töö leidmiseks ja hariduse saamiseks; siin hakkas vilkalt arenema eestlaste kultuurielu, võttes vastu mõjutusi vene kultuurilt. Möödunud sajandi teisel poolel rajati Peterburis mitmed eestlaste kultuuriseltsid, siinses konservatooriumis ja kunstiakadeemias omandasid kunstihariduse esimesed eesti professionaalsed heliloojad ja kujutavkunstnikud. Peterburil, Venemaa valitsuse, kultuuri, teaduse ja põrandaaluse revolutsioonilise liikumise, aga ka põrandapealse demokraatliku mõtte koldel oli oluline osa eesti haritlaste tutvumisel Euroopa (sealhulgas Venemaa) progressiivse ühiskondliku mõttega.

Peterburi eesti ning eestisõbralike haritlaste puhul seondus orientatsioon vene ja teiste Tsaari-Venemaa rahvaste (eelkõige soome ja läti) kultuurile rahvusteadvusega ning püüdega eestlaste kirjakuultuuri edasi viia. See suundumus oli mõistetavalt kantud opositsioonist balti aadli ja tema võimu vastu, saksa keele ja kogu saksa kultuuri domineerimise vastu, seejuures luteri kiriku ahistava vaimse mõju vastu.

Eesti Peterburi patriootide, eelkõige Johann Köleri ja Carl Robert Jakobsoni orientatsiooni vene ühiskonnale on meie kirjanduses korduvalt käsitletud⁵², mistõttu ei ole vajadust seda päris üksikasjaliselt analüüsida. Mõningaid seisukohti peab aga täpsustama.

Kõigepealt tuleks mõlema mehe Venemaa-orientatsiooni mõista mitte ainult poliitilise orientatsioonina, vaid kultuuriorientatsioonina selle sõna avaras tähenduses. See oli, nagu Jakobson on ka oma «Sakala» veergudel sõnastanud, püüe läheneda kiiresti arenevale, moderniseeruvale reformijärgsele Venemaale osasaamisega tema hariduse ja kogu kultuuri edusammudest.⁵³ Jakobson rõhutas, et sellise lähenemiseta ei ole eesti rahval «praegustes poliitilistes ja sotsiaalsetes oludes mingit pääsu germaniseerimisest».⁵⁴

Muidugi oli ka poliitilisel orientatsioonil (selle sõna kitsamas mõttes) Jakobsoni ja Köleri puhul oluline koht. Selle tähenduse mõistmiseks on aga vajalik senisest kindlam historistlik lähenemine ja Baltimaade põlisrahvaste poliitilise seisundi ning arengutaseme kaine analüüs. Eestlaste jaoks ei olnud XIX sajandi teisel poolel veel poliitilist elu selle sõna euroopalikus mõttes. Tsaarivalitsuse ja üldse vene valitsevate klasside silmis, samuti Euroopa haritud avalikkuses olid Balti provintside ainsad tõelised esindajad rüütelkonnad. Sellal küll kiiresti diferentseeruvad eesti

⁵¹ Pullat, R. Peterburi eestlased. Tallinn, 1981, 22.

⁵² Kruus, H. Eesti rahvuslik liikumine 1860–80-ndail aastail Venele lähenemist taotlemas. — Rmt.: Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, 244–267; Jansen, E. Rahvusliku liikumise demokraatlik suund taotlemas tihedamat liitumist Venemaaga. — Rmt.: Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Tallinn, 1960, 204–229.

⁵³ Jansen, E. C. R. Jakobsoni «Sakala». Tallinn, 1971, 245–246.

⁵⁴ C. R. Jakobsoni pealkirjata käsikiri (eestlaste saksastamisest) algusega «Jeder gebildete und intelligentere Este...» — Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond. Koopiad. Mapp 155:5.

ühiskonnas polnud kodanlus, väikekodanlus ja proletariaat siiski veel kujunenud iseseisvateks poliitilisteks jõududeks ja ühiskondliku võitluse põhikandjaks oli talurahvas, esinedes oma spontaansetes klassilahingutes veel põhiliselt feodaalühiskonna klassina. Talurahva huvide esindamine ning selle klassi tegelik osavõtt andsid ka eesti 1860.—1880. aastate rahvuslikule liikumisele tema jõu ja ilme. Sel ühiskondliku võitluse talurahvalikul etapil ei olnud poliitilised voolud eestlaste seas — demokraatia ja liberalism veel teineteisest eraldunud. Jakobson oma ajalehe «Sakalaga» püüdis teha esimesi samme poliitilise elu ja avaliku arvamuse kujundamise suunas ning öelda sõna sekka ka sellal nii aktuaalse balti küsimuse arutamisel. Kuid tema hääl oli nõrk. Ka «Sakala» oli — ja selleks jäid eesti ajalehed veel paari aastakümne vältel — lihtrahvaleht, milles tsaarivõimud ei näinud poliitilist tegurit (õnneks — seetõttu võis ajaleht ilmuda). Baltisakslased nägid asja siiski teisiti, nende jaoks oli tegu lihtrahva soovimata aktiivsuse ning mässuvaimuga, mille eest kogu aeg hoiatati ka tsariametnikke ning taotleti vastavaid repressioone.

Arvestades tolle aja poliitilise elu primitiivsust, on mõistetavad ka Köleri ja Jakobsoni pöördumised kõrgeimate võimukandjate poole lootuses, et tsaarivalitsus võiks oluliselt kärpida separatistliku balti aadli privileege ning teostada uue ja radikaalsema agraarreformi, luues sel moel eesti ja läti rahvale vabama arengu võimalused. Ajalootegelikkus on tõestanud, et ootused olid asjatud. Kui Aleksander III valitsus 1880. aastal tõepoolest ründas baltisaksa aristokraatia võimu, tugevdas ta ühtlasi survet põlisrahvaste suhtes. Köleri ja Jakobsoni lootustes avaldus ühelt poolt talupoeglik naiivne monarhism, teiselt poolt aga oli tegu taktikalise arvestusega, mis Jakobsoni puhul paistis domineerivat. Seda taktikat ei saagi pidada ülinaiivseks ega purureaktsiooniliseks. Apelleerimine keskvalitsusele kui välis- või igatahes kohalikest grupeeringutest kõrgemale jõule kohalike rõhujate vastu oli joon, mis oli XIX sajandil omane mitmete Euroopa väikerahvaste nõrkadele rahvuslikele liikumistele; slovakiid näiteks ootasid abi Habsburgidelt Viinis ungarlastest feodaalide vastu. Teatavasti on vastavates poliitilistes situatsioonides võimalikud väga erinevate poliitiliste jõudude ajutised liidud. Köleri ja Jakobsoni seisukohti mõjutas ilmselt Poola-Leedu ülestõus, mis sundis tsaarivalitsust seal tõepoolest teostama talurahvale suhteliselt soodsa agraarreformi. See tähendab, keskvalitsus oli sunnitud tunnustama neid agrarsuhteid, mis olid ülestõusu vältel tegelikult kujunenud: maa, mis oli momendil talupoegade omanduses, sai nende omandiks väljaostuta. Eesti talupojal maksis sellest unistada.⁵⁵

Oma põhivaateilt talupoeglike Köleri ja Jakobsoni visa lootus klassivõõra keskvalitsuse radikaalsetele reformidele kajastab nende kuulumist veel embrüonaalse poliitika ajajärku. Samas avaldusid Jakobsoni puhul üsna selgesti mitmed demokraatlikule (muidugi väikekodanlikule) poliitikule omased jooned. Ta pidas ühiskondliku progressi pandiks rahvahulkade endi aktiivsust, mis võib mõjutada ka valitsusvõime, «sest kes orjapõrmu sisse maha heidab ja oma kukla tõiste jalgade alla paneb, seda tallatakse».⁵⁶ Valitsejate abi tuleb «osavalt tarvitada». Jakobson hindas avalikkust ja pidas ühiskondliku võitluse üheks peavahendiks rahva häält väljendavat ajakirjandust, samuti omaalgatuslikke organisatsioone. Seetõttu pöördus ta vene suurte ajalehtede poole, mille veergudel sellal arendati teravat Balti erikorra kriitikat. Eelkõige paelus Jakobsoni tähelepanu liberaalne «Golos». Vene ajakirjandus ja eelkõige just «Golos» maalis poleemikahoos baltisakslastega tõepäraseid pilte eesti talurahva viletsast olukorrast ja süüdistas balti aadlit kohalike põlisrahvaste julmas rõhumi-

⁵⁵ Vt. lähemalt: Jansen, E. C. R. Jakobsoni «Sakala», 26.

⁵⁶ Samas, 251.

ses. Pole imestada, et Baltimaade talurahva huve esindavaid «algajaid poliitikuid» see köitis ja julgustas. Samal ajal nägi poliitiliste kogemustega, maailma eesrindliku mõtte najal koolitatud vene demokraatia vene aadelliku ja kodanliku ajakirjanduse kära balti küsimuses teistsuguses valguses: see kvaliifitseeriti kui demagoogia, sest vaevalt olid vene valitsevatele klassidele südamelähedased rõhutatud rahvaste tõelised huvid. Siiski ei tohi ka vene liberaalide seisukohti ja Balti olude kriitikat nende ajalehtedes käsitleda lihtsustatult. Lenin on iseloomustanud vene suur- ja keskkodanlust esindavaid liberaale nõnda: liberaal on — ta peab seda olema oma kodanliku klassipositsiooni tõttu — pärisorjuse vastu, ta taotleb vabadust ja seaduslikkust, minnes aga samas hirmu tõttu masside liikumise ees kompromissile reaksiooniga, aadliga, tsaarivalitsusega — ühesõnaga, pärisorjusega.⁵⁷ Poolehoid kodanlikele vabadustele avaldus ka Baltimaid käsitlevais sõnumeis, milles mõisteti hukka keskaegne kord nendes provintsidest, ka toetati Baltimaade põlisrahvaste rahvuslikku arengut. «Golosi» veergudel mõisteti hukka igasugused poliitilised repressioonid rahvaste suhtes ja ka venestuspoliitika. Eri alade tihedamat liitmist Venemaaga mõistame ainult nii, et kõigil kodanikel ja rahvastel on võrdsed õigused, rõhutas ajaleht.⁵⁸ Sellised seisukohad olid toetuseks rahvuslikele ja sotsiaalsetele liikumistele Baltimail.

Ajakirjanduslikud otsekontaktid tähistasid nii või teisiti uut etappi eestlaste kultuurisidemetes Vene ühiskondliku elu ja ühiskondliku mõttega.

Teada on aga seegi, et Jakobsoni pilku köitsid ka teistsugused seisukohad kui nende omad, kes vene kodanlikus ajakirjanduses teutooni rüütleid valjuhäälselt ründasid. Seda tõendab tema huvi N. N. Bervi-Flerovski demokraatlikelt positsioonidelt kirjutatud teose vastu «Töölisklassi olukord Venemaal». Meenutagem taas, et seda raamatut on kõrgelt hinnanud Karl Marx, kes selle lugemiseni orienteerus Venemaa olude puhul Tšernõševskile. Hinnates viimast küll väga kõrgelt leidis Marx siiski, et Flerovski raamat on esimene teos, milles Venemaa majanduslikust olukorrast tõtt kirjutatakse. «Autor on, nagu ta ise ütleb, «vene optimismi» äge vaenlane... On näha, et see mees on ise kõikjal ringi reisinud ja kõike näinud. Tuline viha mõisnike, kapitalistide ja ametnike vastu. Ei mingit sotsialistlikku doktriini (Marx mõtleb siin muidugi utopistlikke kujutlusi — E. J.), ei mingit agraarset müstitsismi... (kuigi ta on kogukondliku omandi pooldaja), ei mingeid nihilistlikke äärmusi. Kohati esineb vähesel määral heasoovlikku loba,» kirjutas Marx Engelsile.⁵⁹ Marx hindas ka seda, et Flerovski astus välja tsaarirežiimi poolt rõhutatud mittevene rahvaste kaitseks, mõistis ja austas eri rahvaste omapära, taotledes «hea suurvenelasena» muuta oma rahvuskaslaste suhtumist rõhutatud hõimudesse. Flerovski raamat tõestab, rõhutas Marx, et Venemaal on tulemas «hirmuäratav sotsiaalne revolutsioon».⁶⁰ Tõenäoliselt mõjutas ka Jakobsoni arvamusi vene talupoja olukorrast just Flerovski, põhjustades üsna pessimistlikke hinnanguid, eriti kogukondliku maavalduse suhtes; samuti imponeeris Jakobsonile Flerovski unistus Venemaast kui vabade rahvaste liidust. Ta kirjutas Jaan Adamsonile 7. märtsil 1870: «Hilja aea eest on ka üks venelane, Flerovski nimi, ühe raamatu venekeele seeütle kirjutanud, kuidas Vene riik ükski siis õige vägevaks võida saada, kui Vene valitsus soome seltsisi sinna aitada, et naad oma enese vaimuharimisele jõuaksid. Sel viisil saaksid, ütles ta, slaavi ja soome seltsid ikka kokku hoidma, üheskoos sakste vastu võitlema ja sõbruse sees ühendud

⁵⁷ Lenin, V. I. Kaks utopiat. Teosed, 18. kd. Tallinn, 1953, 326.

⁵⁸ Голос, 28. II 1881, nr. 53.

⁵⁹ K. Marx F. Engelsile 10. veebruaril 1870. Marx, K., Engels, F. Kunstist. Esimene köide. Tallinn, 1983, 438.

⁶⁰ K. Marx F. Engelsile 12. veebruaril 1870. Samas, 439.

jääma. Flerovski on jo mitu raamatut vene keeles kirjutanud ja tal on kuulus nimi. Aga ka mitmed aealehed kirjutavad samas vaimus — ... Eks see meid ei või rõõmustada.»⁶¹

Flerovskit luges Jakobson sel ajal, kui ta oli otsustanud astuda publitsistlikku võitlusse oma kodumaa korra muutmise nimel. Oli iseloomulik, et ta tahtis saada «kolmanda jõu» — Baltikumi pärisrahvaste hääle väljendajaks avalikkuses, nende rahvaste aktiivsuse äratajaks. Ilmselt oli Vene avalikkusel ja eriti Flerovski teosel õhutav ja julgustav toime; just sel ajal hakkas Jakobson intensiivselt taotlema oma ajalehe väljaandmise luba.

Orientatsiooni vene kultuurile ei kujundanud ega kandnud üksnes Jakobson ja Köler, vaid selle tekkele mõjus kaasa mitmete teistegi eestlastest haritlaste tegevus, eriti nende oma, kes olid seotud vene kultuurimaailmaga. Nimetagem eestlasest vene põllumajandusteadlast Jakob Johnson-Hantwigi, kes oli Peterburis kakskümmend aastat Keiserliku Vaba Ökonoomilise Seltsi (põhiliselt agronoomilise) ajakirja toimetaja.⁶² Oma elu lõpul ühines ta Peterburi patriootidega. Kultuurikontaktide laiendajate seas olid mereministeeriumi kõrgem ametnik A. Jürjev ja kapten A. Jürisson, rääkimata Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemikutest, kellele eelnevas on juba vihjatud. Akadeemik F. A. Schiefner osales ka Peterburi rahvasõprade ringis; oma parima andis 1860. aastail eesti keele uurimisel ja arendamisel akadeemik F. J. Wiedemann.

Ent teiselt poolt tuleb arvestada sedagi, et üldiselt oli tekkiv eesti intelligents madala haridusega, veel täiesti «lihtrahvalik», liiati saksa kultuurimaailmas üles kasvanud. Tal puudusid sääraseid kõrgkoolist pärinevad või seltskondlikud sidemed, mis viisid sajandi esimesel poolel mõtteksamaid baltisaksa haritlasi kergesti vene professionaalkultuuri varade juurde. Kommunikatsioonivõimalused eesti haritlaskonna jaoks olid veel piiratud. Seetõttu realiseerus uus kultuuriorientatsioon osasaamisena vene kiiresti tõusvast professionaalkultuurist, kunstist ja eesrindlikust ühiskondlikust mõttest algul aeglaselt. Murrang tuli sajandi lõpul, eelduseks eesti haritlaste arvu ja hariduse kasv, sidemed vene ja teistest rahvustest üliõpilastega Tartus, eesti professionaalkultuuri enda tõus, eriti ajalehtede-ajakirjade suurenev arv ja roll ning lõpuks vägagi tähtsa tegurina vene keele oskuse laienemine. Tsarismi reaktsiooniline rahvuspoliitika sajandi lõpul andis ambivalentse ja valitsuse nivelleerimistaotlustele tegelikult vastupidise tulemuse: ei suudetud pidurdada rahvuskultuuri edasiarengut, küll aga lõi vene keele levitamise eeldused selle rikastamiseks vahetuse kaudu vene kultuuriga ja vene revolutsioonilise ühiskondliku mõtte tundmaõppimiseks. 1880. aastail hakkas eesti ajakirjanduses ilmuma äkki sadu ja sadu vene kirjanduse tõlkeid, lisaks paljud eriteostena ilmunud tööd. 1890. aastal laienes tõlkimine veelgi.⁶³ Mõistagi oli eesti noor rahvuskultuur esialgu peaaegu täielikult vastuvõtja osas. Kultuurivahetuse edasine laialdane areng kuulub juba XX sajandisse, eesti rahvuskultuuri professionaliseerumise perioodi.

*

Kokkuvõtteks. XIX sajand tõi koos kapitalismi arengu ja rahvuskultuuride väljakujunemisega kaasa tiheneva kultuurivahetuse, mida endise

⁶¹ Eesti Kirjandus, 1913, 275.

⁶² Vt. lähemalt tema tegevuse kohta L. Loone käsitlust teoses: Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. Toim. L. Brutus, L. Loone. Tallinn, 1958, 74—80.

⁶³ Vrd. *Исаков С. Т., Алекина М. Е.* Русская литература в Эстонии в 1880-е годы. — Уч. зап. Тартуск. ун-та, вып. 139. Тарту, 1963, 95—163; *Исаков С. Т.* Русская литература в Эстонии в 1890-е годы. — Уч. зап. Тартуск. ун-та, вып. 251. Тарту, 1970, 92—202. Vrd. ka bibliograafiat: *Issakov, S.* Vene kirjandus eesti keeles XIX sajandil. Tallinn, 1982.

Tsaari-Venemaa rahvaste puhul soodustas poliitiline ühendus ja majandussidemete tugevdamine. Argielu tasandil kujunevad kultuurisidemed haarasid ühiskonna erinevaid kihte ja klasse nende subjektiivsetele taotlustele vaatamata. Ent XIX sajandile Baltimail oli omane ka haritumate gruppide teadlike kultuuriorientatsioonide teke, seejuures huvi vene ja teiste Venemaa rahvaste kultuuri vastu ning taotlus sellest osa saada. Oli ajastuiseloomulik, et selle orientatsiooni võttis baltisaksa intelligentsilt sajandi teisel poolel üle demokraatlikult meelestatud osa tekkivast eesti rahvuslikust haritlaskonnast, otsides kontakte vene professionaalkultuuriga ja tuge vene eesrindlikust ühiskondlikust mõttest.

Esitanud V. Maamägi

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Toimetusse saabunud
20. II 1986

Эа ЯНСЕН

О КУЛЬТУРНЫХ КОНТАКТАХ РУССКОГО И ЭСТОНСКОГО НАРОДОВ В 19 В.

Изучение культурных связей русского и эстонского народов в период смены формаций и культурных преобразований в 19 в. является интересной, но очень трудоемкой задачей. Фактического материала предостаточно, но возникают трудности методологического характера в связи с тем, что существовало много форм и уровней культурных контактов. Цель автора статьи — показать в самых общих чертах основные линии развития культурного обмена между Россией и Эстонией в то время. При этом автор исходит из положения, что культурные контакты можно исследовать с двух уровней — с уровня «обыденной» (бытовой) культуры разных социальных групп и с уровня «профессиональной» культуры. В последнем случае мы имеем дело с культурным обменом в области науки и искусства, базирующемся на активной культурной ориентации интеллигенции.

В статье рассматриваются условия и реальные пути рецепции русской культуры эстонским крестьянством в его обыденной жизни. Кратко прослеживается и вопрос об адаптации и ассимиляции значительной части прибалтийско-немецкого дворянства, служившей в царской администрации, дипломатии, армии и при дворе. Процесс ассимиляции происходил несмотря на все усиливавшийся сепаратизм правителей прибалтийских провинций.

В первой половине 19 в. широко развивались культурные контакты между интеллигенцией России и Прибалтики в области науки и искусства. Особенно оживился интерес прибалтийской интеллигенции к русской литературе. Во второй половине века в связи с появлением тенденций к централизации в политике правящих классов России и укреплением прибалтийско-немецкого партикуляризма самым активным представителем прорусской культурной ориентации стала молодая эстонская интеллигенция. Зарождающаяся эстонская национальная культура обращалась к новым истокам инспирации, которые могли бы противодействовать одностороннему влиянию немецкой культуры.

Фактический материал, приведенный в статье, является доказательством того, что культурный обмен — это одна из имманентных закономерностей развития культуры, а также того, что капиталистический прогресс способствовал интернационализации культурной жизни Эстонии во второй половине 19 в. Представители старого режима были не в состоянии приостановить этот процесс.

Институт истории
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
20/II 1986

ON THE CULTURAL RELATIONS OF RUSSIAN AND ESTONIAN PEOPLE
IN THE 19th CENTURY

The study of the cultural connections between the Russian and Estonian people in the 19th century — in the period of great social and cultural changes — is a most interesting but also a very labour-consuming task because of the abundance of the relevant data and different types and levels of cultural contacts. The author of the present paper presents something like a scheme of a possible large-scale cross-cultural study of the subject. The main idea of the paper is that the cultural interaction between different ethnoses can be studied on two levels: on the level of "everyday culture" of different social groups, and on the level of "professional culture". In this case the cultural interchange is conducted by the conscious orientation of the intelligentsia towards the culture of another ethnos. After having discussed the ways and possibilities for the reception of the Russian culture by Estonian peasants, the author points out that during the 19th century a considerable part of the Baltic-German nobility and bourgeoisie was not only attracted by the career in the czarist bureaucracy, but also ready for adaptation and assimilation to the Russian culture. This process expanded in spite of the pronounced separatism and anti-Russian mood of the local rulers of the Baltic provinces in general. As to the Baltic-German intelligentsia, particularly in the university town of Tartu, a keen interest in Russian culture and also an intense intercourse could be noticed in the first half of the 19th century. In the second half of the last century, when the Baltic-German particularism gained strength because of the menacing centralizing tendencies of the czarist government, the pro-Russian cultural orientation shifted to the young Estonian national intelligentsia. By the formation of a new Estonian national culture, fresh sources of inspiration were needed as counterbalance to the dominating influence of the German culture.

Cultural interchange is an immanent rule of the development of culture. The data presented in the paper demonstrate the international intercourse, clearing the political obstacles and the resistance of the old regime in its way.

*Academy of Sciences of the Estonian SSR,
Institute of History*

Received
Feb. 20, 1986